

Even geduld a.u.b.

'COMMUNICATION FOR DEVELOPMENT' EN DE ZOEKTOCHT NAAR KWALITEIT

Ad Boeren

Cultuur en communicatie zijn twee handen op een buik. Zij zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden, kunnen niet zonder elkaar en beïnvloeden elkaar. Communicatie tussen culturen is daarom niet eenvoudig en gaat veel verder dan het letterlijk vertalen van boodschappen van de ene taal in de andere. Een brug moet geslagen worden tussen twee werelden met verschillende kennis, ideologieën, waarden en normen. In feite vormt elke groep, of we het nu hebben over studenten, plattelandsbevolking, artiesten of ambtenaren een wereld op zich met een eigen cultuur en eigen 'taal' om te communiceren. In ontwikkelingssamenwerking is het belang van cultuur en communicatie nooit echt op juiste waarde geschat. Het verkondigen van de boodschap heeft altijd voorop gestaan, en de mythe van vooruitgang door technologische vernieuwing en het gebruik van nieuwe media is onuitroeibaar gebleken. Het is jammer maar niet verwonderlijk dat veel ontwikkelingsinspanningen weinig rendement opbrengen omdat de boodschap simpelweg niet overkomt. Een betere afstemming van inhoud en vorm van de boodschap aan de lokale cultuur en communicatiegebruiken zou dit rendement aanzienlijk kunnen verhogen. Alleen, dat kost tijd ...

■ COMMUNICATIE EN ONTWIKKELINGSMODELLEN

In de jaren zestig werd communicatie erkend als een van de factoren die bijdragen aan ontwikkelingsprocessen. In eerste instantie werd gedacht dat de achtergebleven landen van de wereld met een injectie van technologie en informatie opgestuwd konden worden in de vaart der volkeren. Ontwikkelingsrelevante informatie zou efficiënt en goedkoop verspreid worden via

televisie, radio en krant, zoals dat ook in het westen gebeurde. Met forse leningen werd de benodigde media-infrastructuur opgezet en werden trainingen voor mediapersoneel ter hand genomen.

Al snel bleek dat deze moderniseringsstrategie op economisch en sociaal vlak niet werkte en leidde tot het vergroten van de kloof tussen arm en rijk. Overgestapt werd op de *Basic Needs* strategie, waarbij de ontwikkeling van het platteland op de voorgrond kwam te staan. Ook de rol van communicatie werd bijgesteld: in plaats van lukrake informatieverspreiding via de massamedia werd nu getracht communicatie af te stemmen op de ondersteuning van specifieke ontwikkelingsactiviteiten. In deze project-gerichte communicatie (Chambers noemde deze vorm van communicatie *Development Support Communication*) werd vooral aandacht besteed aan de kleinschalige media. Voorlichtingsdiensten werden voorzien van *flip charts*, rondreizende filmshows, dia-klankbeeldseries etc. Daarnaast speelde radio een belangrijke ondersteunende rol. DSC leverde een meer gerichte en relevante bijdrage aan ontwikkelingsprocessen, maar het had met de moderniseringscommunicatie gemeen dat de vorm en inhoud werden bepaald door de politieke bazen en vakdeskundigen. In sommige landen wist de *Basic Needs* strategie op landbouwkundig terrein een doorbraak te bewerkstelligen, maar het resulteerde eveneens in wijder wordende kloven tussen arm en rijk. De armere bevolkingsgroepen werden niet bereikt en zij profiteerden ook zijdelings nauwelijks van de economische groei.

Onder invloed van Freire c.s. groeide in de jaren zeventig de overtuiging dat ontwikkeling niet opgelegd kan worden, maar dat deze vanuit de mensen zelf moet ontstaan. De mens diende zich bewust te worden van de oorzaken van de situatie waarin hij verkeerde, zelf oplossingen hiervoor te verzinnen, en geholpen te worden bij het nastreven van die oplossingen. Deze 'participatorische' of 'bottom-up' strategie maakte snel furore onder non-gouvernementele organisaties, al dan niet gekoppeld aan een politieke stellingname. Bij deze strategie hoorden geen massamedia zoals gebruikt in de moderniseringsstrategie of DSC. De mensen moesten meer macht krijgen over informatiestromen die voor hen van belang waren. Derhalve werd gebruik gemaakt van media waarmee men lokaal bekend was, en bepaalden de mensen zelf welke informatie men wilde horen. De traditionele media, de populaire media en de lokale massamedia waren het meest geschikt om deze rol te vervullen. Voorbeelden zijn de community radio-stations, drama, poppenspel, beeldverhalen en video.

Al snel namen donoren - en in hun kielzog de nationale overheden - het gedachtengoed van de '*participatory development strategy*' over, om deze

vervolgens louter op papier te onderschrijven. Alle nieuwe programma's en projecten werden overgoten met een 'participatorische' saus, maar de betrokkenheid van de doelgroep bleef in de meeste gevallen beperkt tot een obligate consultatie tijdens de planningsfase en een verplichte eigen bijdrage van de bevolking. De ondersteunende communicatie ging op een meer populaire en traditionele toer om de boodschap wat toegankelijker te maken. Stripverhalen, fotonovela's, wayang voorstellingen, traditionele verhalenvertellers en soap series dienden ter verpakking van de boodschap.

Nu, veertig jaar nadat de media voor het eerst werden ingezet voor ontwikkelingsdoeleinden, is de communicatiesituatie in de Derde Wereld een weerspiegeling van de opeenvolgende golven in het ontwikkelingsdenken. Hebben al deze initiatieven er inmiddels toe geleid dat de bevolking toegang heeft tot ontwikkelingsrelevante informatie of dat er *überhaupt* meer en beter gecommuniceerd wordt? Helaas zijn de resultaten teleurstellend. Vooral op het platteland zijn de effecten minimaal.

■ FAMILIE DOORSNEE IN AFRIKA

Wat zijn de effecten voor een doorsnee plattelander in bijvoorbeeld Afrika, waar de meeste concentratielanden van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid zich bevinden? Laten we deze plattelander voor het gemak Vincent Masuku noemen, die op een klein stuk grond de kost verdient voor zijn gezin. Hij woont op 100 kilometer van de dichtstbijzijnde stad. Op twintig kilometer bevindt zich het districtskantoor met vertegenwoordigingen van de diverse overheidsdiensten, inclusief voorlichters, politie, post en telefoonvoorzieningen. Dichterbij huis bevindt zich een lagere school met elektriciteit, een kleine winkel annex slagerij en een 'bottle store', en een kleine medische hulppost waar eens in de veertien dagen een verpleegster een halve dag consult houdt.

Thuis heeft Vincent een transistorradio die op batterijen werkt. Hij kan alleen luisteren wanneer hij geld heeft om de batterijen te kopen, en wat minstens zo belangrijk is, wanneer deze voorradig zijn in de lokale winkel. Een krant leest hij niet, want hij kan niet lezen. Zijn vrouw heeft 5 jaar geleden een alfabetiseringscursus gevolgd, maar zij is het lezen weer grotendeels verlerd bij gebrek aan leesmateriaal. Hun kinderen gaan naar school en deze lezen soms wel eens een stuk voor uit een krant of schoolboek. Het is moeilijk om aan een krant te komen, want deze worden zeer onregelmatig bij de winkel afgeleverd. Transportproblemen naar men beweert.

Vincent heeft dan wel geen elektriciteit en stromend water, hij heeft wel een 'bakkie', een kleine auto met laadbak, waarmee hij bij tijd en wijle voor zichzelf en de burens materialen en personen vervoert van en naar het districts-

centrum, en een enkele keer naar de stad. Op die trips heeft Vincent ook kennis gemaakt met zulke moderne zaken als televisie en andere wonderen van de moderne techniek. Af en toe kijkt hij bij de 'bottle store' onder het genot van een biertje wel eens naar de televisie. Vooral voetbal en bokswedstrijden spreken hem aan.

Als Vincent thuis naar de radio luistert, is dat eerst en vooral naar de overlijdensberichten, en vervolgens het nieuws. Een enkele keer stemt hij af op een programma van de landbouwvoorlichtingsdienst, maar die worden nooit uitgezonden op tijden dat het de boer goed uitkomt en bovendien behandelen ze zelden zaken waar Vincent op dat moment mee zit. Advies krijgen, is trouwens toch een probleem. Als hij geluk heeft, komt er drie of vier keer per jaar een landbouwvoorlichter langs waar hij wat aan kan vragen. Het alternatief is dat hij hiervoor een reis naar het districtscentrum onderneemt. Vroeger kwam er nog wel eens een mobiele bioscoop langs die films vertoonde op het terrein van de school. De beelden waren wel kleurrijk en onderhoudend, maar de inhoud van de films was meestal onbegrijpelijk. Tegenwoordig durft niemand meer 's avonds door het donker naar zulke vertoningen. Het is te gevaarlijk geworden.

Zoals zijn voorouders is Vincent voor zijn informatie afhankelijk van het gesproken woord en die krijgt hij via contacten met familie, burens, passanten en de sporadische overheidsdienaar. Dit zijn bronnen van informatie. Ongetwijfeld ontvangt en verwerkt Vincent meer informatie dan zijn vader, maar dit is voornamelijk vanwege de grotere mobiliteit en daardoor toenemende contacten, door zijn kinderen die naar school gaan, en de overheidsdiensten die zijn *homestead* weten te bereiken. Communicatie is voor Vincent in eerste instantie een uitwisseling van informatie en ideeën via persoonlijke contacten. De massamedia, behoudens de transistorradio, liggen buiten zijn bereik en hij heeft geen benul van computers en satellieten, laat staan van *interactive video*, de *global highway* of *Internet*.

■ COMMUNICATIE EN CULTUUR

Communicatie in letterlijke zin betekent een gemeenschappelijke interpretatie van tekens. In praktische zin een uitwisseling van ideeën. Communicatie vereist taal, in de zin van een systeem van afspraken over de interpretatie van tekens en combinaties van tekens. Als uitdrukkingsmiddel en voertuig van cultuur is communicatie onderworpen aan de conventies en regels die een groep van mensen hanteert die een bepaalde cultuur delen. De invloed van cultuur is indringend, het bepaalt het wereldbeeld, de taal, het waardensysteem, de normen, rolgedrag van de leden in een groep. Het vormt de percepties die men heeft van zijn omgeving, zowel de natuurlijke, sociale als bovennatuurlijke omgeving.

Evenals de verbale talen hebben ook de andere media hun oorsprong in bepaalde culturen. Ook zij dragen in zich conventies en percepties die kenmerkend zijn voor de cultuur waarin ze zijn ontstaan. Het schrift kent diverse vormen die sterk van elkaar verschillen in karakters en ruimtelijke ordening. Religieuze rituelen mogen dan overal een soortgelijk doel nastreven, maar de keuze van betekenisvolle elementen en handelingen verschilt enorm van cultuur tot cultuur. Ook de technische middelen die gebruikt worden als hulpmiddelen voor de registratie en verspreiding van boodschappen, dragen het stempel van de cultuur waarin ze zijn ontstaan. Fotografie, radio, televisie, video, computers etc. zijn allemaal ontstaan in de westerse wereld, en zijn gebaseerd op de percepties en conventies van die wereld. Wie dat niet gelooft, moet maar eens een foto voorhouden aan een bewoner van een afgelegen streek die nog nooit zoiets heeft gezien. Het kunnen herkennen van een foto moet geleerd worden zoals je ook moet leren lezen om een tekst te kunnen begrijpen. Alleen is het leerproces van het leren herkennen van een foto stukken eenvoudiger. Eenzelfde leerproces is vereist voor het leren 'lezen' van film, video, televisiebeelden en beeldsequenties. Hoe kan men bijvoorbeeld weten hoe de volgorde van filmshots begrepen moet worden, zeker als ze geen chronologie vertonen zoals dat gebeurt in terugblikken, als ze verspringen van de ene locatie naar de andere, als er opeenvolgend close-ups en beeldtotalen het scherm passeren, of wanneer beelden in elkaar overvloeien of verlopen naar een zwart beeld? Dit alles behoort tot de filmtaal die in de loop der jaren is ontwikkeld, en bestaat derhalve uit conventies die men goed moet kennen om het verhaal van de beelden goed te kunnen begrijpen.

■ INFORMATIE EN CULTUUR

Ook de informatie die via communicatie wordt overgedragen, is gevormd door de cultuur. Dit geldt zowel voor wat een individu te zeggen heeft als voor programma's op radio en televisie. Landen in de Derde Wereld worden overspoeld met technologie, televisieprogramma's, lesmaterialen, en wetenschappelijke denkbeelden die geënt zijn op een westers wereldbeeld en westerse waarden. Steeds bezorgder wordt door nationale overheden in die landen gereageerd op wat gezien wordt als cultureel imperialisme, het ondermijnen van de lokale culturen en het verliezen van een eigen identiteit. Niet voor niets wordt steeds meer prioriteit gegeven aan het onderwijzen in de eigen taal, het ontwikkelen van eigen leermiddelen, het stimuleren van eigen culturele programma's etc. Het teruggrijpen op traditionele thema's en media past in deze trend.

Ook op de akker van Vincent Masuku komen culturen met elkaar in conflict. Vincent heeft het boeren van zijn vader geleerd, en die weer van diens

vader. Hij boert volgens een traditioneel kennissysteem dat zich in de loop der eeuwen heeft ontwikkeld in wisselwerking met de lokale omgeving. De landbouwvoorlichter die wel eens langs komt, spreekt, letterlijk en figuurlijk, een heel andere taal. Hij heeft een voortgezette opleiding afgerond naar westers model en heeft zich verdiept in de westerse wetenschappelijke opvattingen over landbouw bedrijven. De logica en opvattingen die deze voorlichter hanteert, zijn van een heel andere orde dan die van Vincent. Het is zeer moeilijk om die twee verschillende kennissystemen tot elkaar te brengen. In de ogen van de voorlichter is Vincent dan ook behoorlijk achterlijk. Volkomen onterecht natuurlijk, met evenveel recht zou Vincent de voorlichter 'ontworteld' kunnen noemen.

■ COMMUNICATIE EN TRAINING

Waar het de voorlichter aan ontbreekt, is kennis en kunde om een brug te slaan tussen het landbouwsysteem van Vincent en het westerse model dat het ministerie propageert. Het ontbreekt hem aan de inhoudelijke kennis en aan communicatieve vaardigheden om dit bespreekbaar te maken. Dit is ook niet zo verwonderlijk. Door hun jarenlange schoolopleiding zijn deze voorlichters vervreemd van hun achtergrond en vertrouwd geraakt met westerse kennis en formele onderwijstechnieken. Zelden of nooit besteedt hun opleiding aandacht aan traditionele kennissystemen en zelden of nooit krijgen zij een behoorlijke training in de pedagogische en communicatieve aspecten van hun werk. Dit volkomen ten onrechte, want het belangrijkste onderdeel van hun werk vormt de persoonlijke communicatie met de plattelandsbevolking, waarbij het vaak gaat om het bespreekbaar maken van alternatieven en het stimuleren tot en begeleiden van veranderingen in attitudes en gedrag. Technische vakkennis speelt hierbij een bescheiden en dienende rol.

Het zal de voorlichter wellicht een hart onder de riem steken te vernemen dat zijn probleem ook in de gegoede kringen van Nederland voorkomt. In november 1994 pleitte Minister Borst van Volksgezondheid ervoor dat artsen die geen aanleg hebben voor een behoorlijke communicatieve vaardigheid, maar beter geen praktiserend arts kunnen worden. Tweederde van het artsenverk komt neer op goed communiceren, aldus de Minister, en zij vroeg zich derhalve af of er geen beter evenwicht aangebracht zou moeten worden tussen de verhouding medische techniek en sociale vaardigheden in de opleiding van artsen. Haar omschrijving van een effectief arts lijkt regelrecht ontleend aan het boekje over 'participatory development' en 'bottom-up approaches'. Volgens Borst handelt een arts pas professioneel als hij eerst overlegt met de patiënt wat hij zal doen en daarna daarover afspraken maakt. 'De patiënt weet immers wat hij aankan en voor een deel wat goed voor hem

is. De arts weet het andere deel of denkt dat te weten. Samen overleggen en de zorg op maat van die ene patiënt uitdokteren. Dit vergt dus goede communicatie en goede sociale vaardigheden' (NRC, 19 november 1994).

Mutatis mutandis gelden deze observaties van de minister voor alle beroepen in de zorgsector, de sociale sector en de voorlichtingssector.

In ontwikkelingslanden schort het ook in andere sectoren dan die van voorlichting en gezondheidszorg aan adequate en relevante opleidingen. Het professionele niveau van journalisten, radio- en televisieproducenten is vaak allesbehalve voldoende. De opleidingen die zij lokaal dan wel internationaal hebben genoten, zijn eenzijdig en westers georiënteerd. Het ontbreekt de opleidingen aan een ontwikkelingsoriëntatie, waardoor de studenten onvoldoende inzicht en vaardigheden opdoen voor het vervaardigen van ontwikkelingsrelevante producten. Vaak blijft men steken in de verslaggeving van gebeurtenissen.

■ OP EEN RIJ GEZET

Een terugblik op de toepassingen en resultaten van *communication for development* van de afgelopen jaren leidt tot de volgende constatering:

- voor de overgrote meerderheid van de wereldbevolking is interpersoonlijke communicatie nog steeds de belangrijkste bron van informatie en voor besluitvorming. Voor hen is de *frontline worker* de schakel met programma's van overheid en non-gouvernementele organisaties;
- van de massamedia heeft alleen radio een groot bereik. Televisie en kranten zijn voorbehouden aan de urbane en goed opgeleide elite;
- de benodigde infrastructuur voor moderne communicatietechniek is vaak zo duur dat het een buitensporig beslag legt op de toch al schaarse middelen van de lokale overheid;
- de top-down benadering kenmerkt nog steeds de communicatie en voorlichtingsactiviteiten van de regeringsdiensten;
- projectondersteunende communicatie is wat meer afgestemd op de doelgroep, maar de participatie gaat vaak niet verder dan een consultatie van de doelgroep in de planningsfase;
- participatieve communicatie, d.w.z. die communicatie waarbij de doelgroep niet alleen in de planning en uitvoering is betrokken, maar ook medeverantwoordelijk is voor het beheer van communicatieprocessen en faciliteiten, gedijt alleen in gedecentraliseerde en lokale communicatieprogramma's. Het zijn NGO's die zich in concrete actie voor deze aanpak beijeren;

- voorlichters, journalisten en andere communicatieprofessionals worden niet goed voorbereid op hun taken. Hun opleidingen zijn eenzijdig gericht op vakinhoudelijke aspecten en schieten schromelijk tekort in aspecten die zich richten op ontwikkelingsprocessen, communicatieve en sociale vaardigheden, en pedagogische principes;
- alle vormen van communicatie en de media die daarbij gebruikt worden, zijn cultureel bepaald, en dragen in zich de percepties en conventies die kenmerkend zijn voor de cultuur waarin ze zijn ontstaan. Dit heeft tot gevolg dat men als buitenstaander deze percepties en conventies (het systeem van de 'taal') moet leren om deze uitingen en media goed te kunnen begrijpen. Idem dito dragen programma's en artikelen expliciet en impliciet de percepties en conventies van de samenleving waarin ze zijn geproduceerd;
- slechts zelden wordt de keuze van boodschappen en media aangepast aan de doelgroep die bereikt moet worden, en de leerdoelstelling die men voor ogen heeft. Men gelooft maar al te vaak eenzijdig in één bepaald medium (bv. televisie, of video, of theater) voor allerlei soorten campagnes en publieken.

Al met al moet worden geconstateerd dat de bijdrage van geplande communicatie aan ontwikkelingsprocessen teleurstellend is geweest. Aan de premisse dat communicatie belangrijk is voor ontwikkeling, ligt het niet, die staat nog recht overeind. Wat tekort is geschoten, is de prioriteitsstelling en de uitwerking. Veel geld is gestoken in technologie en infrastructuur zonder dat dit evenredige impulsen heeft gegeven aan ontwikkeling. Participatieve communicatieprojecten hebben aardige resultaten geboekt, maar de impact hiervan is incidenteel en lokaal. Trainingsprogramma's voor journalisten en voorlichters hebben de studenten niet opgeleid tot ontwikkelingswerkers maar tot verslaggevers en boodschappers.

Communicatie is en wordt nog steeds te vaak beschouwd als een techniek om informatie te verspreiden, zo liefst mogelijk op grote schaal tegen lage kosten. Zou men elke dag vliegtuigen op laten stijgen om confetti uit te strooien over de hoofden van de bevolking dan zou het effect niet veel anders uitpakken: even duur, even mooi, en even zinloos. *Communication for development* houdt wel iets meer in dan louter informatieverspreiding. Het is een proces van onderlinge uitwisseling van ideeën, kennis en vaardigheden tussen overheid, deskundigen en bevolking. Een combinatie van horizontale en verticale uitwisselingsprocessen, zowel van boven naar beneden als van beneden naar boven.

■ EN DAN SCHAKELEN WIJ NU OVER ...

Als men van communicatie meer verwacht dan tot nu toe is gerealiseerd, dan zal men hogere prioriteit moet geven aan de kwaliteit van de communicatieprocessen. De kwaliteit wordt bepaald door de relevantie en effectiviteit van inhoud en presentatie. In persoonlijke communicatie wordt het succes bepaald door de mate waarin de ontvanger de boodschap heeft begrepen zoals die door de afzender is bedoeld. Dit gebeurt alleen wanneer de boodschap begrijpelijk en relevant is voor de ontvanger en ook nog op een manier wordt aangeboden die aantrekkelijk en toepasselijk is in de ogen van de ontvanger. Als de ontvanger niet wil luisteren of het niet begrijpt, is er geen sprake van communicatie. Het criterium van succes hebben, ligt dus bij de ontvanger. In *communication for development* liggen de zaken niet anders. Als men wil dat er succesvol gecommuniceerd wordt, zal men de beoogde doelgroep als uitgangspunt voor planning moeten nemen. De boodschappen, de aanpak, de media zullen idealiter moeten aansluiten bij de behoeften, ervaringen en voorkeuren van die groep. Het van bovenaf opleggen van communicatietechnologieën die dan wel modern en aantrekkelijk zijn, maar die zowel qua vorm als inhoud geen enkel aanknopingspunt hebben met de lokale context en cultuur, staat haaks op deze vereiste. Men spant het paard achter de wagen. Moderne technieken bevestigen bestaande machtsverhoudingen, vergroten de kloof tussen de *have's* en *have-not's* en onttrekken de broodnodige middelen aan de ondersteuning van communicatieprocessen die een ontwikkeling van onderop bevorderen.

Relevantie en effectiviteit in *communication for development* zijn niet eenvoudig te bereiken. Er zijn vele condities die vervuld moeten worden. Tot de voornaamste behoren:

- decentralisatie van communicatiefaciliteiten en productie;
- lokale relevantie van de boodschap;
- aansluiting van boodschap, presentatie en media aan lokale context en cultuur;
- het voortbouwen op lokale kennis en media;
- toegang van lokale bevolking tot media en productiefaciliteiten;
- actieve betrokkenheid van bevolking bij uitwisselen van informatie, kennis en opinies;
- adequate en vooral ontwikkelingsgerichte opleiding van mediapersoneel, voorlichters en andere contactpersonen;
- open communicatielijnen tussen overheid, deskundigen en bevolking;
- politieke ondersteuning van bovenstaande.

Een geïntegreerde aanpak van deze punten lijkt de enige manier om de kwaliteit van *communication for development* beduidend te verhogen. Deze constatering, hoe juist deze ook mag zijn, staat echter op gespannen voet met de politieke realiteit in de meeste ontwikkelingslanden. Het is een aanpak die de nationale overheden niet toejuichen. Het betekent een ondergraving van hun monopolie op informatieverstrekking, het betekent een aantasting van gevestigde politieke en commerciële belangen, het betekent wellicht een aanwakking van regionale autonomie en ander onheil. De aanpak kan alleen slagen wanneer het democratische gehalte van de samenleving op een behoorlijk peil is beland. Dat veel landen wat dit betreft nog een lange weg te gaan hebben, behoeft verder geen betoog.

Men kan overheden moeilijk de wet voorschrijven, maar men kan wel training als ingang voor beleidsveranderingen gebruiken. Zoals hiervoor al is aangegeven, bestaat er op het terrein van *communication for development* een enorm hiaat aan ontwikkelingsgerichte opleidingen voor communicatieplanners, media personeel, journalisten, voorlichters en andere ontwikkelingswerkers. Training die gericht is op het afleveren van studenten die daadwerkelijk kunnen communiceren met de doelgroepen die tot hun werkterrein behoren. Dit zou de kwaliteit van hun werk en hun functioneren aanmerkelijk verbeteren met alle positieve effecten vandiën op de ontwikkeling van de samenleving.

Training is altijd een langdurig proces. Niet alleen vanwege de duur van het leerproces maar ook vanwege de termijn waarop men tastbare resultaten kan verwachten. Vandaar ook de titel van deze bijdrage: even geduld a.u.b. De kwaliteit van *communication for development* moet en kan worden verbeterd, maar het kost tijd.

LITERATUURLIJST

- Adam, L. (1995) 'Electronic communications technology and development in Africa', *FID News Bulletin*, 45(10): 298-306.
- Boeren, A. (1994) *In other words ... the cultural dimension of communication for development*. Den Haag: CESO.
- Braden, S. (1998) *Video for development: A casebook for Vietnam*. Oxford: Oxfam.
- Chambers, R. (1992) *Rural appraisal: rapid, relaxed and participatory*. Brighton: Institute for Development Studies (IDS).
- Chambers, R. (1994a) 'The origins and practice of participatory rural appraisal', *World Development*, 22(7): 953-969.
- Chambers, R. (1994b) 'Participatory rural appraisal (PRA): Analysis of experience', *World Development*, 22(9): 1253-1268.

- Chambers, R. (1994c) 'Participatory rural appraisal (PRA): Challenges, potentials and paradigm', *World Development*, 22(10): 1-17.
- Gadotti, M. (1994) *Reading Paulo Freire: His life and work*. New York: State University of New York Press.
- Levert, Loukie & Opiyo Mumma (red.) (1995) *Drama and theatre: Communication in development; Experiences in Western Kenya*. Nairobi: Kenya Drama/Theatre and Education Association (KDEA).
- McLaren, P. & Leonard, P. (eds.) (1992) *Paulo Freire: A critical encounter*. London: Routledge.

AUTEUR

Ad Boeren is als onderwijsspecialist verbonden aan de Nuffic, de Nederlandse organisatie voor internationale samenwerking in het hoger onderwijs.